

НАРОДНЕ VS. НАУКОВЕ ТЛУМАЧЕННЯ ПРИСЛІВ'ІВ ¹ (на матеріалі української та англійської мов) _____

Рефлексивність (від *рефлексія* — «зверненість на себе»), як одна з універсальних характеристик прислів'їв багатьох мов, створює передумови для порівняльного дослідження особливостей народного і наукового тлумачення прислів'їв. У статті проведено різнобічний аналіз пареміологічних аксіом «прислів'я — мудрість народна», «прислів'я — правдивий голос народу», «прислів'я — згусток людської думки» на матеріалі українських та англійських паремій. Простежено також взаємозв'язки у тріаді «прислів'я — правда — краса».

Ключові слова: прислів'я, наукова картина світу, наївна картина світу.

Прислів'я вже не одне десятиліття є об'єктом наукових пошуків у царині фольклористики, лінгвістики, літературознавства і філософії, результатом яких є сотні досліджень, що висвітлюють особливості структури, семантики та функціонування паремійних одиниць на матеріалі різних мов. Однак не лише в науковій, а й у наївній картині світу, якій відповідає свій специфічний кодекс правил чи, за Арістотелем, особлива логіка практичних суджень, що відрізняється від формальної (або теоретичної) ², існують певні формалізовані уявлення про паремії. Такі цілісні уявлення про традиційний об'єкт наукових досліджень у народній свідомості існують імпліцитно і породжені його тривалим побутовуванням у континuumі дійсності у зв'язках з іншими об'єктами.

У пареміології загальноприйнятим є погляд на прислів'я як на одиниці мови, що реалізуються в мовленні, оскільки прислів'я, з одного боку, є текстом, «мініатюрним художнім твором» ³, адже *З пословиці, як і з пісні, слова не викинеш* ⁴, а з другого — його використання у певному мовному колективі фіксоване (тобто належить мові): воно більш-менш єдине для всіх членів колективу, не будучи при цьому повністю мотивованим внутрішньою структурою тексту ⁵. Прислів'я за своїм призначенням — знаряддя передусім не гносеологічне, а прагматичне ⁶, однак особливістю прислів'їв, на відміну від фольклорних текстів

¹ Уживаючи термін «прислів'я», маємо на увазі також і приказку.

² Баранов А. Н. Аксиологические стратегии в структуре языка (паремиология и лексика) // *Вопр. языкознания*. — 1989. — № 3. — С. 74.

³ Дубенко О. Ю. Стилістика англо-американських прислів'їв і приказок та їх переклад // Дубенко О. Ю. Англо-американські прислів'я та приказки : Посібник для студентів та викладачів вищих навч. закладів. — Вінниця, 2004. — С. 10.

⁴ Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 1990. — С. 303 (далі — ПП-90).

⁵ Падучева Е. В. О семантических связях между басней и ее моралью (на материале басен Эзопа) // *Паремиологические исследования* : Сб. статей. — М., 1984. — С. 246.

⁶ Крикманн А. А. Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы // Там же. — С. 165.

інших жанрів, є відносна свобода вибору прагматичної мети: залежно від ситуації одне й те саме прислів'я може мати різні прагматичні інтенції. Унікальний симбіоз індивідуальності прислів'їв як неповторних, осмислених авторських текстів, які були створені в конкретних суспільно-історичних умовах і неминуче пов'язані з цими умовами, та їх узагальненості, формальності, що поєднує їх зі словом, робить прислів'я водночас і метою, і засобом, на відміну від мови (і словом як її одиницею), яка є лише засобом для досягнення певної мети⁷. Прикметно, що для наукової форми мислення також притаманне поєднання конкретності, індивідуалізованості й узагальненості, відірваності від конкретного факту, що вважається найвищим досягненням розумової діяльності. Ця особливість дала підстави Т. Ніколаєвій висловити гіпотезу про те, що насправді індивідуальне протиставляється не одному, а двом семантичним полям: з одного боку, узагальненому, а з другого — неозначеному. Перший феномен — це верифікований факт наукового мислення, другий — факт доннаукового емпіризму. Завдання текстів прислів'їв — підмінити перше другим, створюючи враження, що друга категорія і є першою⁸.

Про ієрархічність взаємозв'язків у тріаді «слово — прислів'я — прислів'я про прислів'я», а також про надбудовний статус прислів'я свідчать і внутрішня форма аналізованих лексем у різних мовах (пор. укр. *при-слів'я*, *при-казка*, *при-повідка*; рос. *по-словица*; п. *przy-slowie*; ч. *pří-sloví*; англ. *say-ing*, *pro-verb*; ісп. *pro-verbio* від лат. *pro-verbium*; нім. *Sprich-wort* тощо), і власне паремійний матеріал: прислів'я — явище вторинне стосовно слова (*К слову⁹ йде і прислів'я* — ПП-90, 303; *A proverb comes not from nothing¹⁰* — «Прислів'я не з нічого походять»), а прислів'я про прислів'я, відповідно, — щодо прислів'я. Однак закономірним є те, що загальна кількість прислів'їв будь-якої мови значно менша, ніж слів, адже *Не всяке слово пословиця¹¹* (ПП-90, 304), а паремій-автохарактеристик істотно менше, ніж самих паремій. Зазначена ієрархія (кількісна і якісна) дає підстави вбачати в прислів'ї «слово при слові», а у вказаному взаємозв'язку — єдність наступності й сумісності. Унікальне поєднання суб'єкта та об'єкта пізнання в одному об'єкті аналізу — у прислів'ях про прислів'я — дає змогу зробити певні висновки лінгво-філософського характеру.

Розуміння прислів'їв як традиційної народної мудрості в українській та зарубіжній пареміології має аксіоматичний характер. Авторам наукових розвідок, численних передмов до різномовних збірок прислів'їв і приказок вторують і самі паремії: *Пословиця — то мудрість народів* (ПП-90, 303); *Proverbs are the wisdom of the streets* (PDP, 216) — «Прислів'я — це мудрість вулиць». З огляду на за-

⁷ Про розмежування понять мети і засобу при інтерпретації мовних фактів див: *Шнем Г. Г.* Внутренняя форма слова (этюды и вариации на темы Гумбольдта). — 2-е изд., стереотип. — М., 2003. — С. 83; 41.

⁸ *Николаева Т. М.* Обобщенное, конкретное и неопределенное в паремии // Малые формы фольклора : Сб. статей памяти Г. Л. Пермякова. — М., 1995. — С. 323–324.

⁹ Прислів'я власне і є народною сентенцією, висловленою при нагоді, тобто *при слові* (Словник української мови : В 11 т. — К., 1978. — Т. 9. — С. 372 (далі — СУМ)).

¹⁰ *The Penguin Dictionary of Proverbs.* — 2nd ed. / Ed. by R. Fergusson & J. Law. — Penguin Books, 2000. — P. 216 (далі — PDP).

¹¹ Лексема *пословиця*, збережена у прислів'ях, більша частина яких потрапила до паремійного фонду української мови вже у ХХ ст., можливо, шляхом запозичення з російської, у сучасному українському розмовному мовленні сприймається у значенні «прислів'я», що й засвідчують сучасні словники (див., наприклад: *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури : Словник-довідник. — К., 2006. — С. 482), проте первісно *пословиця* — один із фольклорних виявів долі; докладніше див.: *Коцюба З. Г.* Що це за пословиця, яку і конем не об'їдеш, і на базарі не купиш? // Культура слова. — 2006. — Вип. 66–67. — С. 74–77.

гальноприйнятність узвичаєного бачення прислів'їв як у науковій, так і наївній картинах світу, твердження укладачів однієї з англійських паремійних збірок, які не радять надто покладатися на прислів'я як джерело акумульованої мудрості¹², спонукають до глибших роздумів про поняття мудрості загалом, а також про вмотивованість традиційних (хибних з погляду Р. Фергюссон і Дж. Ло) уявлень про паремії.

Англійські дослідники аргументують своє переконання протиставністю і суперечливістю паремійних одиниць¹³, що загалом є універсальною особливістю всіх національних паремійних фондів. Тож чи справді факт існування прислів'їв-антонімів може знівелювати цінність «приповідкового скарбу»¹⁴? Відповідь знаходимо в англійському паремійному корпусі. *Circumstances alter cases* (PDP, 147) — «Усе залежить від обставин», — стверджує англійська приказка, пояснюючи природу паремійної суперечливості. Прислів'я — дзеркало народного життя, а життя суперечливе: усе добре, правдиве або розумне є добрим, правдивим або розумним лише за певних обставин. Специфічна сила фольклору і паремійного жанру як його складової частини полягає саме в різноманітності, протиставності, існуванні взаємовиключних тенденцій. Виступаючи як утілення традиції, за допомогою всіх своїх багатоаспектних виявів він знаходить відповідне місце в динаміці дійсності. Крім того, саме така природа паремійного матеріалу, як свідчать найновіші дослідження, найповніше відображає особливості людської логіки¹⁵. Ситуаційна зумовленість змісту прислів'я передусім залежить від характеру ситуації, її оцінки учасниками розмови і від стратегії їхньої поведінки¹⁶.

Загалом ідея ситуаційності, контекстуальності, «обставинності», закладена в аналізованій англійській приказці, що є універсальним ключем до розуміння паремій, не є оказіональною чи факультативною. Вона зреалізована в багатьох інших паремійних зразках: *He to garne, що garne, a to, що ся кому подоба* (ППІ-90, 37) — *Fair is not fair, but that which pleases* (PDP, 18); *Свого горба ніхто не бачить* (ППІ-90, 41) — *The hunchback does not see his own hump, but sees his companion's* (PDP, 49); *Де сила, там і закон* (ППІ-90, 410) — *Might is right* (PDP, 250) тощо.

Концепт мудрості не має однозначного трактування в науковій і наївній картинах світу. З одного боку, *мудрість* визначається як досвідченість, що характеризується етичною духовністю, причетністю до вищих життєвих цінностей, і є результатом використання пізнавальних та інтелектуальних зусиль людини¹⁷. З другого, *мудрою* є людина, що обдарована великим розумом і має значний життєвий досвід (СУМ, IV, 819). В. Даль тлумачить мудрість як розумову і моральну досконалість¹⁸. Англійське *wisdom* подається як розум і розсудливість;

¹² *Fergusson R., Law G. Preface // The Penguin Dictionary of Proverbs.*— P. VI.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Франко І.* Передмова до першого тому // Галицько-руські народні приповідки : Етнограф. зб. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко : В 3 т., 6 вип.— Л., 1901–1910.— Т. 1.— С. XI.

¹⁵ *Путілов Б. Н.* Фольклор и народная культура.— СПб., 2003.— С. 68.

¹⁶ *Kirschenblatt-Gimblett B.* Toward a Theory of Proverb Meaning // Значение пословицы и контекст / Реферат В. Менделя // Пареміологічний збірник : Пословица. Загадка : Структура, смысл, текст.— М., 1978.— С. 243.

¹⁷ *Філософський енциклопедичний словник / Ред. кол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.— К., 2002.— С. 401.*

¹⁸ *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1981.— Т. 2.— С. 355 (далі — Даль).

знання, отримані через навчання або з досвіду¹⁹. Аналіз словникових дефініцій дає підстави вивести формулу мудрості, за якою *мудрість = розум + досвід + моральність + знання*. Звідси — розуміння паремій як народної (житейської) мудрості.

Спроба верифікації виведеної формули на основі паремійного матеріалу нашоветься на неузгодженість народних уявлень про її складники. Хоч і в українських, і в англійських прислів'ях побутує думка про вторинність (набутість) мудрості стосовно її вродженої передумови — розуму: *Мудрим ніхто не вродився* (ПП-90, 328) — *No man is born wise or learned* (PDP, 288); *У кого нема розуму вродженого, не буде й навороженого* (ПП-90, 333); *Як нема розуму від роду, то не буде і до гробу* (ПП-90, 335) — *He that is born a fool is never cured* (PDP, 99); *Fools will be fools still* (PDP, 99), у багатьох паремійних зразках української мови мудрість і розум, а також розум і досвід, розум і знання поєднуються. Пор.: *Усякому на старість розуму прибавиться* (ПП-90, 334); *Ледве сі вилушило, а вже яке мудре*²⁰ (ПП-90, 327); *Розуму не купують, а набувають* (ПП-90, 333); *Ліше розум природжений, ніж навчений* (ПП-90, 328); *Вчися розуму не до старості, а до смерті* (ПП-90, 324). Проте знання все ж вважаються необхідним компонентом мудрості: *Мудрому вчиться — завжди пригодиться* (ПП-90, 329); *Wit without learning is like a tree without fruit* (PDP, 150) — «Розум без навчання схожий на дерево без плодів», хоч і не таким важливим, як розум: *В дурній голові знання не стануть мудрістю* (ПП-90, 229); *Knowledge and wisdom are far from being one*²¹ — «Знання і мудрість — далеко не одне й те саме».

Прислів'я — це результат багатого життєвого досвіду (*Proverbs are the children of experience*²² (PDP, 216) — «Прислів'я — діти досвіду»), тому ключовим для розуміння паремій як народної мудрості є універсальний для багатьох паремійних корпусів концепт «заднього розуму»²³ — розуму, здобутого досвідом, ставлення до якого і в українських, і в англійських прислів'ях двояке. З одного боку, «задній розум» — ознака немудрої людини: *Заднім розумом діла не поправиш* (ПП-90, 325); *Коби той розум наперед, що потому* (ПП-90, 326); *Дурний робить при кінці те, що мудрий наперед* (ПП-90, 341) — *What the fool does in the end, the wise man does at the beginning* (PDP, 289); *Experience is the mistress of fools* (PDP, 101) — «Досвід — учитель дурнів», а з другого²⁴ — *Досвідчене око ба-*

¹⁹ Longman Dictionary of English Language and Culture. — Longman Group UK Ltd., 1992. — P. 1505.

²⁰ *Мудрий* у відповідному контексті може також уживатися зі значенням «хитрий» (СУМ, IV, 819).

²¹ *Дубенко О. Ю.* Англо-американські прислів'я та приказки : Посібник для студентів та викладачів вищ. навч. закладів. — Вінниця, 2004. — С. 276 (далі — АПП).

²² Апостеріорний характер паремій виразніше простежується при аналізі англійського концепту «experience», який має значно ширшу експлікацію в англійській мові, ніж його відповідник в українській, і є унікальним поєднанням елементів пізнання, враження, свідомого переживання чогось (докладніше про концепт «досвід» в англійській мові див.: *Wierzbicka A.* Współczesne dylematy moralne przez pryzmat dwóch języków — angielskiego i polskiego // *Etnolingwistyka* 18. Problemy języka i kultury. — Lublin, 2006. — S. 161).

²³ Пор. рос. *Пословица цыганским (задним) умом живет* (Даль, III, 335).

²⁴ Народні переконання, висловлені в обох аналізованих групах паремій — світоглядні універсалиї, які простежуються в паремійних корпусах багатьох мов (*Słownik przysłów z ilustracjami.* — 2-e wyd., popr. — Warszawa, 2000. — S. 103, 349). Польське прислів'я *Mądry Polak po szkodzie*, адаптоване українською мовою як *Мудрий лях по шкоді* (ПП-90, 329), набуло тут десятки варіантів, у тому числі українізовані *Мудрий Іван по шкоді: коні вкрали, тоді він стаїно зачинив* (ПП-90, 329); *Мудрий лях по шкоді, а русин по часі* (ПП-91, 259); *По ярмарці русин мудрий* (ПП-90, 329), що свідчить про домінуючі позиції аналізованої ідеології у колективній свідомості українців.

чить все глибоко (ПП-90, 308); *Кожна пригода до мудрості дорога* (ПП-90, 326); *Experience is the mother of wisdom* (PDP, 288) — «Досвід — основа мудрості». Тут виникає дилема: якщо досвід навчає дурнів, то чому мудрі досвідчені люди? Відповідь знаходимо в паремійному фонді англійської мови: *Wise men learn by other men's harms; fools, by their own* (PDP, 101) — «Мудрі люди вчаться на помилках інших людей, дурні — на власних». Із цим прислів'ям перегукуються українські: *З чужого злого учися свого* (ПП-90, 316); *Дурного пригода — мудрого наука* (ПП-90, 343)²⁵.

Таким чином, прислів'я тому «живучі» (*Пословиця вік не зломиться* — ПП-90, 303; *Пословиця плодюча і живуца*²⁶; *Time passes away, but sayings remain* — PDP, 216 — «Час минає, а прислів'я залишаються»), що вони як неподільні первинні зерна чужого розуму своїми взаємозв'язками тчуть основу народної мудрості — «задньої», яка може бути використана «наперед». Недаремно кажуть у народі: *Щоб часом дарма не блудить, чужого розуму питайся* (ПП-90, 335). Прислів'я — яскравий приклад реалізації взаємозв'язків у протиставленні «теорія — практика», оскільки, як одиниці національних паремійних фондів, вони — мудрість теоретична, джерелом якої є практика.

Мудрість (розум) у побутовій свідомості дуже часто межує зі своєю протилежністю — глупотою: *Аж дурний — такий розумний* (ПП-90, 336); *Кожний собі мудрий, а другому дурний* (ПП-90, 326); *One man's wisdom is another man's folly*²⁷ — «Мудрість одного — глупота іншого»; *Folly is wise in her own eyes* (АПП, 109) — «Глупота є мудрістю у своїх власних очах». Характерно, що російська приказка *Немудрые люди мудрую пословицу сложили* (Даль, II, 355), в якій також простежується згадана діалектична єдність протилежностей, не має ні аналогів, ні еквівалентів в українському (і, закономірно, англійському) паремійному фонді, що може свідчити про власне російські корені народного бачення творця і носія народної мудрості. Екскурс у російський фольклор виводить на яскравий приклад контамінації мудрості і глупоти — колоритний казковий образ Івана-дурника, що є одним із основоположних елементів російської когнітивної бази — національно-прецедентним феноменом (за термінологією російських дослідників — учасників семінару «Текст і комунікація»²⁸). Іван-дурник загадує і розгадує загадки, передбачає майбутнє, пояснює те, що не зрозуміле для його старших «розумних» братів, легко проходить через усі складні випробування і, врешті-решт, виявляється найрозумнішим²⁹. Інколи він змальовується як поет, який уміє співати, грати на чарівній дудці або гусях-самогудах; він носій особливого «деформованого» мовлення, з яким пов'язуються «нісенітниця», «небилиця», «небувальщина». Іван-дурник у російських фольклорних

²⁵ Подібна думка існувала і в античні часи: *Feliciter is sapit, qui periculo alieno sapit.* — *Щасливо порозумнішав той, хто порозумнішав від біди іншого* (Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки. — К., 1990. — С. 130).

²⁶ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / Упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. — К., 1963. — С. 13.

²⁷ Proverb wit & wisdom. A treasury of proverbs, parodies, quips, quotes, clichés, catchwords, epigrams and aphorisms / Comp. by L. A. Berman; with assist. by D. K. Berman. — New York, 1997. — P. 447.

²⁸ Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? — М., 2003. — С. 169–229.

²⁹ Це дає підстави Т. Єлизаренковій і В. Топорову провести паралелі між казковим Іваном-дурнем і першим жрецем (тобто наймудрішою людиною) у давньоіндійському ритуалі на основі функціональної подібності (Єлизаренкова Т. Я., Топоров В. Н. Древнеиндийская поэтика и её индоевропейские истоки // Литература и культура древней и средневековой Индии. — М., 1979. — С. 83).

текстах виконує магіко-юридичну функцію, яка пов'язана не зі словом, а з ділом (і думкою)³⁰. Виходець із простого³¹ народу, Іван-дурник є прототиповим для російської культури «немудрим» носієм народної мудрості, який, за англійською приказкою, і мудрому пораду може дати — *A fool may give a wise man counsel* (PDP, 102). В українському паремійному корпусі аналізована російська приказка не могла б прижитися, а подібна виникнути через відсутність відповідного етнокультурного підґрунтя.

Так само як мудрість межує з глупотою, так і глибина, мудрість прислів'я межує з банальністю, неоригінальністю. Часті повторення важливої істини зробили її істиною прописною, тривіальною, що є результатом зниження її інформативності. Тому чи не звідси англійське прислів'я *Wise men make proverbs and fools repeat them* (PDP, 216) — «Мудрі люди складають прислів'я, а дурні їх повторюють»?

При всій своїй протиставності і ситуаційності прислів'я в українській та англійській, як і російській, побутовій свідомості «неосудні» і незаперечні: *На посьловицю нема ні суда, ні розправи* (ПП-90, 303); *На прислів'я, на дурака та на правду і суду немає*³²; *Proverbs cannot be contradicted* (PDP, 216); *There is no disputing a proverb, a fool, and the truth* (PDP, 216). Незаперечність прислів'їв — результат тісних взаємозв'язків прислів'я і правди, які в самих пареміях наближаються до отождоження³³: *Нема чоловіка без злості, а приповістки без правди* (ПП-90, 303); *Old saws speak truth* (PDP, 216) — «Старі прислів'я кажуть правду». Звідси — поєднання об'єктивності і суб'єктивності, усезагальності й індивідуальності, яке характерне не лише для правди, а й для прислів'я³⁴. Закономірною є і «неосудність» правди: *Правда і суду не боїться* (ПП-91, 185) — *Truth fears no trial* (PDP, 270). Прикметно, що результати лінгвістичного експерименту зі встановлення меж поля «proverb», проведеного за методом В. Вілюмана в праці О. Корень, засвідчують належність лексеми truth до ядрових одиниць аналізованої лексико-семантичної групи³⁵.

Прислів'я як одиниці мови (яку лінгвокультурологи також вважають «скарбницею досвіду певної спільноти»³⁶) і водночас колективні авторські тексти, апостеріорний характер яких є визначальною передумовою їх мудрості, тим і відрізняються від традиційних мовних одиниць, що вони є симбіозом усіх компонентів формули мудрості, серед яких важливе місце належить моральності

³⁰ Там же.

³¹ Рос. *немудрый* (Даль, II, 355), як і укр. *немудрий* (СУМ, V, 340), уживається зі значенням «простий», щоправда не в поєднанні з іменниками — назвами осіб.

³² Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. — К., 1991. — С. 250 (далі — ПП-91).

³³ Про універсальність народних уявлень про правдивість прислів'їв свідчить побутування еквівалентів аналізованих паремій в інших мовах, зокрема словенській, польській, єврейській (їдиш), німецькій, арабських (див.: *Sitarz M. Yiddish and Polish proverbs. Contrastive Analysis against Cultural Background.* — Kraków, 2000. — Р. 43; Прислів'я та приказки народів Югославії / Упоряд. І. Юшук; пер. З. Гончарука, В. Гримича, А. Лисенка. — К., 1969. — С. 90; Арабські прислів'я та приказки / Пер. з араб. Т. М. Лебединської та Ю. М. Кругляка. — К., 1981. — С. 154).

³⁴ Докладно про асоціативно-вербальні зв'язки паремійних концептів «прислів'я», «Бог», «народ», «правда» і «дурень» див.: *Коцюба З. Г. Асоціативно-вербальні зв'язки в українських та англійських прислів'ях // Слов'янський вісник : Зб. наук. праць. Сер. «Філол. науки» Рівн. держ. гуманіт. ун-ту та Рівн. ін-ту слов'янознавства Київ. славист. ун-ту.* — Рівне, 2006. — Вип. 6. — С. 122–131.

³⁵ *Корень О. В. Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.* — Х., 2000. — С. 6.

³⁶ *Anusiewicz J. Lingwistyka kulturowa. Zarzy problematyki.* — Wrocław, 1994. — S. 181.

(*Все зле — все немудре* — ПП-90, 360; *What is not wisdom, is danger* — PDP, 288 — «Усе, що немудре, небезпечне»). Прислів'я як носії голосу громади, який у народних уявленнях завжди правдивий, можна назвати совістю народу і народною мораллю, оскільки паремійний корпус будь-якої мови — це моральний кодекс його носіїв, у якому викладено систему норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного і до суспільства.

Спільною ознакою, що поєднує прислів'я, мудрість і правду в досліджуваних паремійних корпусах, є малослів'я: *Де мало слів, там більше правди* (ПП-91, 182); *Хто багато меле язиком, той, напевно, й багато бреше* (ПП-90, 384); *Дурний носить серце на язичці, а мудрий — язик у серці* (ПП-90, 341) — *Wise man have their mouth in their heart, fools their heart in their mouth* (PDP, 102); *Truth needs not the ornament of many words* (PDP, 269) — «Правда не потребує словесних прикрас»; *In many words a lie or two may escape* (PDP, 59) — «Серед багатьох слів може вкратися і брехня». Беззмістовні, «порожні» слова є здебільшого словами брехливими³⁷: *То пусті слова, бо правди в них нема* (ПП-91, 187); *Брехня часта, але пуста, а правда рідка, зате — як квітка* (ПП-90, 380), яких розумна людина уникає: *Добра голова не скаже пусті слова* (ПП-90, 229). «Пусті» слова не можуть бути прислів'ям, яке є втіленням правди: *Білий світ не околиця, пуста мова не пословиця* (ПП-90, 303), адже *Пуста мова не варта доброго слова* (ПП-90, 294). Якщо ж прислів'я є носіями народної мудрості і правди, то їхня стислість закономірна: *A proverb is shorter than a bird's beak* (PDP, 216) — «Прислів'я коротше, ніж дзьоб птаха»; *Death and proverbs love brevity* (PDP, 216) — «Смерть і прислів'я люблять стислість».

Лапідарність прислів'їв, за О. Потебнею, є результатом процесу «згущення думки», який учений зараховував до явищ, що характеризують людську думку і мають для неї величезну вагу³⁸. Якщо виходити з цього, то паремії — це не просто збережені у віках «осколки» народної мудрості; вони — «відносно невеликі розумові величини, які є заступниками тих мас думок, що з них вони виникли та що навколо них групувалися»³⁹, тобто згущена, сконденсована народна мудрість. Прислів'я є не лише якісним (смысловим) ущільненням думки, а й згущенням кількісним, що є наслідком зведення багатьох думок в одну, а узагальнений зміст — це не що інше, як правда⁴⁰. Як голос народу (громади), прислів'я є вираженням, узагальненням певної надгрупової позиції: *Громада — це рада, що рішила, так і буде* (ПП-91, 276); *Maxims are the condensed good sense of nations* (PDP, 216) — «Прислів'я — це сконденсований розум націй». Ця обставина пояснює «авторитетність», «незаперечність», «остаточність» фольклорного слова в різних ситуаціях: воно не належить нікому особисто, але прийшло з традиції, з досвіду покоління⁴¹ як результат перетворення життя в текст⁴², і лише

³⁷ Пор. одне із значень російської лексики *врать* — «пустословить, пустобаять, молоть языком» (Даль, I, 259).

³⁸ *Потебня О. О.* З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка / За ред. проф. О. Вегухова та Ф. Зелінського. — Х., 1930. — С. 75–76.

³⁹ Там же.

⁴⁰ У галицькому варіанті української мови прикметники *стислий* і *точний* можуть функціонувати як синоніми, що свідчить про реалізацію взаємозв'язку *стислий — точний — правдивий* і на лексичному рівні мови (*Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови. — К., 1995. — С. 405).

⁴¹ *Путилов Б. Н.* Знач. праця. — С. 68.

⁴² *Схема життя → текст → пам'ять*, застосована Ю. Лотманом при дослідженні літописів, може бути використана і при аналізі прислів'їв, проте якщо літопис — це писемний аналог життя у його цілісності (*Лотман Ю. М.* Семіосфера. Культура и взрыв. — СПб., 2000. — С. 398), то прислів'я — лише у їх сукупності (як невід'ємні компоненти конкретного

завдяки узагальнювальній формі прислів'я можуть претендувати на роль формулювань закономірностей і норм, і разом з тим слугувати належними засобами для пояснення (чи псевдопояснення) різних життєвих ситуацій, для передбачення наслідків цих ситуацій і пред'явлення «стратегічних» приписів⁴³.

Суд як розв'язання суперечки — це також свого роду процес згущення думок, оскільки його ухвала є заснованим на пошуках істини узагальненням суджень багатьох. Неосудність означає максимальну стислість, неподільність, смислову і формальну атомарність. Прислів'я ж тому неосудні, що вони самі є пророчим народним судом (законом), вищою цінністю як втілення правди, бо «безцінність» правди (*Правда дорожча золота* — ПП-91, 185; *Час дорогий, та правда ще дорожча* — ПП-91, 189) рівнозначна вищій цінності.

Прислів'я, що є водночас максимальною стислістю і максимальною місткістю⁴⁴, корельюють із логічною первинністю, початковістю. Як *найпростіші елементарні азбучні істини*, вони *зрозумілі і загальновідомі*, а тому *основні і найнеобхідніші*⁴⁵ для всіх представників мовної спільноти. Однак паремійна мудрість принципово неієрархічна, оскільки не може бути зведена до єдиної логічної системи чи теорії. У ній потенційно, у «згорнутому» вигляді закладено всі можливі шляхи і напрямки думки, однак рух в одному з цих напрямків відсікає всі інші. З другого боку, прислів'я як суд (закон, правило)⁴⁶ покликані впорядковувати, систематизувати, «очищати» (*Пословиця ведеться, як хата віником мететься* — ПП-90, 304) світ.

Суперечливими є взаємозв'язки прислів'я і краси. Прислів'я — окраса мовлення: *Поговірка — квітка, пословиця — ягідка* (ПП-90, 303); *A proverb is an ornament to language* (PDP, 216). Однак у побутовій свідомості краса протиставляється сутності, як форма — змісту, а слово — ділу⁴⁷: *Хороша, вродлива, тільки біда, що сварлива* (ПП-90, 36); *Поганий на вроду, та гарний на вдачу* (ПП-90, 36); *Не так він добре діє, як говорить* (ПП-90, 288); *Більше діла — менше слів* (ПП-90, 297); *Fair face, foul heart* (PDP, 17) — «Гарне обличчя — підла душа»; *Beauty may have fair leaves, yet bitter fruit* (PDP, 17) — «Краса може мати гарне листя, але гіркі плоди»; *Actions speak louder than words* (PDP, 60) — «Діла говорять голосніше, ніж слова»; *A man of words and not of deeds is like a garden*

національного паремійного фонду) є відображенням народного життя, адже «коли читаєш прислів'я підряд <...>, то здається, ніби перед тобою розгортається сповнена драматизму дивна поема» (*Юшук І. Вступне слово // Прислів'я та приказки народів Югославії.* — К., 1969. — С. 5).

⁴³ Крикманн А. А. Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы // Паремнологические исследования : Сб. статей. — М., 1984. — С. 153.

⁴⁴ «За кожним прислів'ям постають тисячі різних ситуацій, які були і які можуть бути, безліч колишніх, теперішніх і майбутніх людських дол» (*Юшук І. Знач. праця.* — С. 5).

⁴⁵ Усі виділені лексеми утворюють один синонімний ряд (*Караванський С. Знач. праця.* — С. 104), однак, доповнюючи одна одну, вони різнобічно характеризують об'єкт дослідження. «Необхідність» прислів'їв — це і обов'язкове володіння певним паремійним мінімумом для кожного носія мови, і всеохопність паремій: *Без пословиці не проживеши* (ПП-90, 303).

⁴⁶ Мовні афоризми у працях філософів розглядаються як «закони-здогадки», «закони-узагальнення», «первісні філософські закономірності» (*Козлова М. С. О специфике философских законов // Проблемы законов науки и логики научного познания.* — Ленинград, 1980. — С. 37), «світоглядні правила» (*Тийттанен Т. Э. Языковой афоризм как мировоззренческое отражение бытия обыденным сознанием : Автореф. дис... канд. философ. наук.* — Свердловск, 1985. — С. 10).

⁴⁷ Слово у вказаній фундаментальній філософській опозиції, що є частиною тріади «думка — слово — діло», має, безперечно, значно ширше значення, ніж слово — мовний знак, про яке йшлося на початку статті.

full of weeds (PDP, 60) — «Любитель слів, а не діл, схожий на сад, зарослий бур'янами»; *Doing is better than saying* (PDP, 60) — «Краще робити, ніж говорити» тощо. Краса ж пов'язана з пустослів'ям, а звідси — з неправдою і глупотою: *Красно говорить, а слухати нічого* (ПП-90, 287); *I sорока розказує, та толку мало* (ПП-90, 290); *He who gives fair words, feeds you with an empty spoon* (PDP, 257) — «Той, хто гарно говорить, годує вас порожньою ложкою»; *Flow of words is not always flow of wisdom* (PDP, 259) — «Велемовність не завжди є свідченням мудрості». Усе це нібито суперечить прямоті, лаконічності, неприкрашеності прислів'я і правди. Проте при всій своїй простоті прислів'я все ж пов'язане з красою, адже загальноприйнятою є думка про те, що прислів'я є витвором словесної творчості, яке може бути як «осколком» давнішого, добре відомого твору, так і послужити основою нового, значно об'ємнішого і витонченішого тексту. Краса прислів'я пов'язана з її образністю, яка створюється внутрішньою формою слова, що є показником і результатом його зв'язків з іншими словами. Г. Благова характеризує образну систему паремій як складну семантичну взаємодію (протиставлення — відштовхування або, навпаки, притягання) опорних слів паремій, що належать до різних лексико-тематичних розрядів. Через це кожне прислів'я пов'язане з двома (чи більше) паремійними блоками⁴⁸. Звідси — потенційна двозначність навіть найкоротшої і найпростішої паремії. Мінімальний зміст, закладений у прислів'ї, неоднозначний і неоднорічний, а зведення його до однієї точки значно збіднювало б саме прислів'я.

Слово у пареміях, яким би правдивим воно не було, — здебільшого слово образне, тобто непряме, переносне, яке говорить про одне через інше, у якому завжди є елемент порівняння⁴⁹. Образ околиці, що з'являється в українських прислів'ях *Пень не околиця, дурна мова не пословиця* (ПП-90, 303); *Жито в полі не околиця, а п'яного мова не пословиця* (ПП-90, 304), не випадковий, оскільки, по-перше, ще раз підтверджує «околичний» характер паремій, їх перифрастичність (пор.: йти **околицею** — обхідним шляхом — СУМ, V, 673), по-друге, виявляє глибинний зв'язок прислів'я з мотивом кола, замкненого простору (пор.: **околиця** — місцевість, що оточує щось; **округа** — СУМ, V, 673). Якщо ж трактувати закон як певний замкнутий простір, край якого є межею, гранню, що відокремлює законне від незаконного⁵⁰, то неминучість, «необхідність» правди і закону, а також прислів'я як їх втілення — це неможливість переступити окреслену межу. Хоча з іншого боку, саме з уявленнями про коло пов'язане виникнення фразеологізмів *обвести (обкрутити) круг (кругом, навколо, довкола) пальця (пучки); обвести (обводити) за ніс*⁵¹; *обкрутити дільце* (ФС, 568); *обходити (обійти) закон* (СУМ, V, 600) тощо. Показово, що фразеологізми *кругле слово; круглий зворот*, які вживаються в українській мові зі значенням «влучний вислів» (ФС, 828), знову-таки виводять на зв'язки з колом, а прислів'я саме і є

⁴⁸ Благова Г. Ф. Пословица и жизнь : Личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе. — М., 2000. — С. 125.

⁴⁹ Пор. нім. Gleichnis — притча; порівняння (Duden Deutsches Universalwörterbuch. 3., neu bearbeitete und erweiterte Aufl. — Mannheim etc., 1996. — S. 616).

⁵⁰ Звідси — вживання лексеми *переступати* зі значеннями «порушувати закон, правило; переходити межу чого-небудь; виходити за межі відомого або дозволеного, прийнятого» (СУМ VI, 291); *переступати закон, переступати межі пристойності, переступати обов'язки* тощо; а також внутрішня форма лексем *переступ* (заст.) — «злочин» (СУМ VI, 290) та *переступлення* (зах.) — «порушення» (СУМ VI, 291). Так само в російській мові — *преступление*.

⁵¹ Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К., 1993. — С. 563 (далі — ФС).

влучним висловом, тобто круглим словом: *Старовинна пословиця даром не мовиться* (ПП-90, 304); *A good maxim is never out of season* (PDP, 216) — «Добре прислів'я завжди вчасне».

Таким чином, проведений аналіз свідчить про те, що народна мудрість є міцним підґрунтям для формування наукових переконань не лише в царині власне пареміології, але й у суміжних світоглядних галузях. Паремійне, як і загалом мовне, бачення світу інформаційно неповне і / або неточне, адже а) таким є принцип відображення; б) людина може не мати об'єктивної інформації про світ як індивід; в) людина може не знати світ як представник певного соціуму⁵². Однак саме прислів'я (незважаючи на їхню ситуаційність і суперечливість), як квінтесенція народної мудрості, дають змогу глибше від інших фольклорних джерел проникнути у світ народних уявлень і переконань. Паремійні тексти, що є втіленням елементарних смислів, у своїй сукупності формують величезне змістове багатство людської культури. «Дзеркальна» природа прислів'їв про прислів'я також свідчить про їхню інформаційну неповноту, оскільки приводить нас не лише до ключових понять змісту і мудрості (думка як рефлексія), а й до двоїстості (пор., наприклад, роздвоєння в процесі мислення чи самопізнання).

(Дрогобич)

Z. H. KOTSIUBA

FOLK VS. SCIENTIFIC UNDERSTANDING OF PROVERBS

Reflexiveness as one of the universal characteristics of proverbs in many languages forms the background for the comparative research of the peculiarities of folk and scientific understanding of proverbs. The article is dedicated to the versatile analysis of the paremiological axioms «proverb is the folk wisdom», «proverb is the true voice of people», «proverb is the condensed human thought» based on Ukrainian and English proverbs and sayings. It also deals with interconnections in the triad proverb — truth — beauty.

Key words: proverbs, scientific picture of the world, naive picture of the world.

⁵² Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопр. языкознания.— 1990.— № 6.— С. 112.